

STADS

geschiedenis

nummer 2
9^e jaargang - 2014

INHOUD   Stadsgeschiedenis 9 (2014) 2

SOPHIE VERREYKEN

Tijd om te herbronnen. De impact van beeldvorming op de
stedelijke groei van Spa in de zeventiende eeuw 113

ANNA VAN GERVE

Een nieuwe dialoog met de natuur. De positie van Louis le
Roy in de ontwikkeling van natuurlijker openbaar groen in de
jaren zeventig 130

Werk in uitvoering

THOMAS COOMANS en REINOUT KLAARENBEEK 149
De ruimtelijke metamorfose van steden na de secula-
risatie van (de) kloosters in België van 1773 tot 1860

Reviews

BART VAN DER STEEN 166
De papieren van de revolutie. De kraakbeweging en haar
geschiedschrijving

JAN HEIN FURNÉE, INGE BERTELS, JANNA COOMANS, 182
JELENA DOBBELS, JELLE HAEMERS, SANNE MUURLING,
PETER STABEL, JEANNETTE KAMP en MAARTEN
F. VAN DIJCK
Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2013)

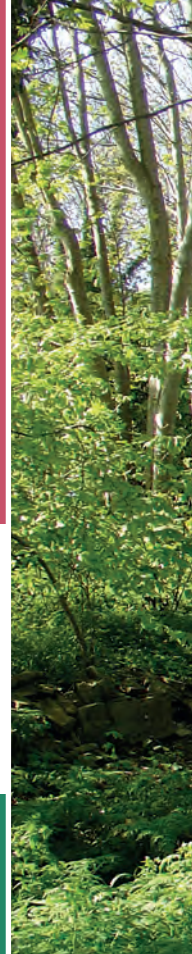
Abstracts 210

Personalia 212

ISSN 1872-0676

STADS
geschiedenis

STADSGESCHIEDENIS 9-2014-2

De ruimtelijke metamorfose van steden na de secularisatie van de kloosters in België van 1773 tot 1860

Herbestemming van kerken en kloosters

Bijna in heel Europa, zo ook in de Lage Landen, heeft de voortschrijdende secularisering in grote en kleine steden de laatste decennia geleid tot een overschot aan slecht of zelfs ongebruikte stadskloosters, kerken en andere religieuze gebouwen. In de huidige periode van economische crisis leidt dat, samen met de stijgende onderhoudskosten, tot een toenemende behoefte om passende vormen van herbestemming te vinden. Deze moeten recht doen aan de hoge waardering van het onroerend, roerend en immaterieel religieus erfgoed waarmee de maatschappij behoedzaam wil omspringen.

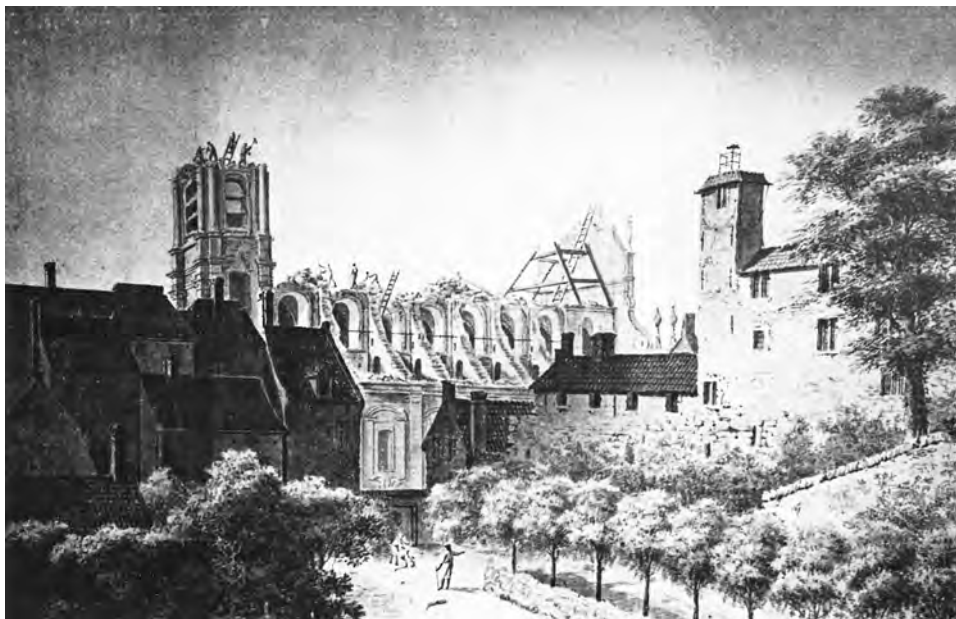
De recente problematiek rondom herbestemming van kerken en kloosters staat – en dat willen sommige beleidsmakers nog wel eens vergeten – in een zeer lange historische traditie.¹ In de tweede helft van de zestiende eeuw werden in de Lage Landen als gevolg van de Reformatie de parochiekerken heringericht voor protestantse erediensten, maar alle religieuze kloosterorden opgeheven.² In steden kregen voormalige kloosterkerken en -gebouwen een nieuwe maatschappelijke functie of verdwenen zelfs geheel om ruimte vrij te maken voor nieuwe bebouwing. Aan het einde van de achttiende eeuw werden in de Zuidelijke Nederlanden als het gevolg van de secularisering onder het Oostenrijkse en daarna het Franse regime alle kloosters afgeschaft. De opheffing zorgde niet alleen voor een (voorlopig) einde van de religieuze instituten maar had, omwille van hun omvangrijke bezittingen, ook aanzienlijke gevolgen voor de ruimtelijke en architectonische inrichting van de stad. In minder dan een halve eeuw veranderde de religieuze materiële aanwezigheid in het stadslandschap volledig: hoewel de meeste parochiekerken overleefden, werden bijna alle kloosters gesloopt of hergebruikt. De stedelijke publieke ruimte werd niet alleen heringericht volgens het dominante rationele en neoclassicistische canon van de moderne stad, maar ze werd ook gesecculariseerd als een expressie van het wereldbeeld van de Verlichting.

Het onderzoeksproject ‘De Herverkavelde Stad, stedelijke transformaties en erfgoedwording na de secularisatie van de kloosters in België vanaf 1773 tot 1860’, dat door het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek is gefinancierd en aan het departement Architectuur van de faculteit Ingenieurswetenschappen van de KU Leuven wordt uitgevoerd, bestudeert de wijze waarop de gesecculariseerde kloosters vanaf het einde van de achttiende eeuw tot na het midden van de negentiende eeuw in België groten-deels uit het stadslandschap verdwenen. Het onderzoek situeert zich in een periode met fundamentele verschuivingen aan het begin van de industriële revolutie en de moderne

¹ Th. Coomans, ‘Reuse of sacred places. Perspectives for a long tradition’, in: Th. Coomans e.a. (red.), *Loci sacri. Understanding sacred places* (Leuven 2012) 221–241.

² H. Janse, *De lotgevallen der Nederlandse kerkgebouwen* (Zaltbommel 1969); C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord. Het Protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900* (Zeist 1984).

Sloop van de Jezuïetenkerk in Brussel, aquarel uit 1812 (J.H. Plantenga, L'architecture religieuse, (Brussel 1926) 61).

tijd. In de vrijgekomen kloosters werden uiteenlopende functies ondergebracht: van kazernes, gevangenissen en scholen tot opslagplaatsen en fabrieken. De grootschalige herdistributie van onroerend goed was, naar Frederic Antoine, 'een buitengewoon cadeau voor de steden'.³ Het is ook precies in deze woelige context dat de eerste moderne erfgoedwording ontstond en monumentenzorg geleidelijk een factor van belang werd.

In de huidige omstandigheden van ontkerkelijking en grootschalige problematiek van herbestemming van religieuze architectuur kan zeker geleerd worden uit het verleden. Het thema van de opheffing van kloosters en de gevolgen voor het stadslandschap en het erfgoed kan inderdaad rekenen op een toenemende interesse van monumentenzorgers, architectuur- en stadshistorici. Op het internationaal colloquium *Religious Houses. A Legacy* (Montreal 2009), werd niet enkel gepeild naar de huidige herbestemming van stadskloosters, maar werd ook gekeken naar wat er tweehonderd jaar geleden in Europa gebeurde.⁴ In 2014 werden op het tweejaarlijkse congres van de European Association for Urban History (Lissabon) maar liefst twee lange sessies aan de ontwikkeling en de herbestemming van stadskloosters gewijd.⁵

Het project 'De Herverkavelde Stad' ontwikkelt een architectuur- en stadshistorische benadering en heeft een dubbele onderzoeksfocus. De eerste betreft de concrete

³ Fr. Antoine, 'La vente des biens nationaux à la fin du XVIIIe siècle, nouvelle donne pour la ville', *Articulo* (2009) special issue 1 (digitaal tijdschrift).

⁴ L. Noppen, M. Drouin en Th. Coomans (red.), *Des couvents en héritage / Religious Houses: A Legacy* (Montréal 2015).

⁵ 'Convent confiscation and disposal and its role in urban change' (main session 29) en 'The urban role of religious houses in a globalised and comparative perspective' (main session 41), *Cities in Europe, Cities in the World – 12th International Conference on Urban History, European Association for Urban History, Lissabon*, 3-6 september 2014.

mechanismen van de materiële en visuele transformatie van de geseculariseerde kloosters in de liberale steden, zowel in het geval van sloop als hergebruik, in de eerste helft van de negentiende eeuw. De tweede onderzoeksfocus betreft de ‘erfgoedwording’ of geleidelijke bewustwording van de erfgoedwaarde van de getransformeerde voormalige kloosters, welke gevoed lijkt te zijn door verhalen over de nationale identiteit die zowel historische monumenten als het katholiek *réveil* bevatten. In de eerste helft van de negentiende eeuw begon er steeds luider verzet te klinken tegen afbraak dat als ‘vandalisme’ werd beschouwd. Als gevolg daarvan ontstond in de jaren 1830 een prille ‘monumentenzorg’ die in de loop van de eeuw een groeiende rol ging spelen. Welke rol speelden verschillende toenmalige actoren, zoals staat, stad, immobiliënmaatschappijen en particuliere investeerders, in processen van herbestemming, sloop, herinrichting van de gebouwde ruimte? En, in hoeverre leidden de specifieke politieke, sociaal-economische en ruimtelijke contexten van de steden tot verschillende uitkomsten in de stedelijke ruimte?

Het ‘naleven’ van stedelijke kloostergebouwen

De afschaffing van de kloosters in de Zuidelijke Nederlanden kreeg gestalte in een tijdsbestek van minder dan vijftientig jaar (1773-1796). Het proces voltrok zich in drie stappen. Allereerst besloot keizerin Maria Theresia op 2 september 1773, ingegeven door de pauselijke bul *Dominus ac redemptor* van Clemens XIV, de jezuïetenorde te verbieden.⁶ Vervolgens werden in de jaren 1783-1785 onder keizer Jozef II in totaal 163 contemplatieve kloosters gesloten. De afschaffing van deze als ‘zonder nut’ beschouwde kloosterorden paste in de economische strategie van de verlichte keizer: de kerkelijke bezittingen, ook de ‘dode hand’ van de Kerk genoemd, belemmerden de belastingopbrengsten en daarmee de belangen van het volk.⁷ Ten slotte besloot het Franse Directoire per 1 september 1796 (15 fructidor, jaar IV) tot de opheffing van alle nog overgebleven kloosters en abdijen. In de moderne staat, gebaseerd op het principe van ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’, was geen plaats meer voor de geprivilegieerde kloosters.

Het onderzoek naar de geschiedenis van stedelijke kloosters kent een lange traditie in verschillende kunst- en cultuurhistorische disciplines. Het thema past uiteraard ten eerste in de religieuze geschiedschrijving, waarbinnen religieuze instituten vanouds veel aandacht krijgen.⁸ Dit resulteerde onder meer in kloostermonografieën waarin de geschiedenis van het instituut vanuit multidisciplinaire invalshoek een ‘histoire totale’ biedt. Deze syntheses bevatten in de beste gevallen ook architectuur- en bouwhistorische bijdragen. De opheffing van het klooster in de Oostenrijkse of Franse tijd vormt echter meestal het eindpunt van de studie.⁹ Wat na het opheffen van de kloosterorde

6 A. Deneef e.a. (red.), *Les Jésuites belges 1542-1992. 450 ans de Compagnie de Jésus dans les provinces belgiques* (Brussel 1993).

7 P. Lenders, ‘Trois façons de gouverner dans les Pays-Bas autrichiens’, in: R. Mortier en H. Hasquin (red.), *Unité et diversité de l’empire des Habsbourg à la fin du XVIIIe siècle* (Brussel 1988) 41-53.

8 M.F. Van Dijk, J. De Maeyer en M.-É. Henneau, ‘Historiografie en onderzoeksperspectieven van ordes en congregaties op het grondgebied van de Zuidelijke Nederlanden/België’, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 86 (2008) 765-768.

9 Bijvoorbeeld de reeks van het Centre national de recherche religieuses: *Monasticon Belge*, 8 delen (Brugge/Luik 1890-1993), alsook de publicaties en tentoonstellingen rond klooster geschiedenis onder impuls van rijksarchivaris Ernest Persoons in de jaren 1987-2002.

met de gebouwen en het terrein gebeurde, is nog amper onderzocht – afgezien van een gering aantal kloosterorden dat de godsdienstig vijandige tijd kon overbruggen en in het jonge Belgische koninkrijk haar plek in de stad kon heroveren. Het *Nachleben* van de kloosters en hun terreinen, ofwel het voortbestaan van de gebouwen in een veranderde stedelijke context, is hierdoor grotendeels onderbelicht gebleven.

De sociaaleconomische historici van de moderne tijd hebben royaal aandacht besteed aan de gevolgen van de kloosterafschaffingen onder Maria Theresia en Jozef II. Zeker de verkoop van de genationaliseerde goederen in de Franse tijd vormt een geliefd thema van onderzoek. De problematische staatsfinanciën leidden vanaf 1796 tot een grootschalige verkoop van de nationale domeinen – waarvan de voormalige kloosterterreinen een belangrijk deel vormden – die resulteerde in een ‘ongeevenaarde overdracht van onroerend goed’.¹⁰ Economische thema’s en processen van sociale stratificatie voeren in deze studies de boventoon.¹¹ De verkoop van openbare goederen wordt vaak beschouwd als indicator van de sociale verhoudingen en veranderingen in de laat achttiende-eeuwse maatschappij zoals de emancipatie van de bourgeoisie, de oude elite of de boeren.¹²

De omgang met onroerend erfgoed en het urbanistische aspect zijn in het kader van de verkoop van de nationale domeinen echter nog amper onderzocht. In hun overzichtswerk over de verkoop van de nationale domeinen stellen Bernard Bodinier en Eric Teyssier: ‘La conséquence la plus importante de ces ventes particulières est qu’elles modifient parfois profondément l’urbanisme de certaines villes épiscopales ou parlementaires. (...) En dehors de cet aspect important et encore mal exploité (...), la vente des biens nationaux inclut certains bâtiments possédant une valeur pour l’histoire du patrimoine’.¹³

De vroegnegentiende-eeuwse architectuurgeschiedenis staat traditioneel in het teken van architectuurstijlen en het debat tussen rationalisme en romantisme.¹⁴ In zijn recente synthese over het ‘verfranse’, neoclassicistische, Brusselse stadslandschap, wijdt Christophe Loir slechts drie pagina’s aan de ontkerkelijking van de stedelijke ruimte.¹⁵ In het kader van de constructie van de culturele identiteit en natievorming, raakte het stijldebat ook aan de wijze waarop de overheid en groepen in de samenleving een stijl als identiteitsdrager gingen promoten.¹⁶ Naast stijlanalyse en de gebruikelijke monografieën over kerken, stadhuizen, kastelen en huisvesting, besteedden architectuurhistorici steeds meer aandacht aan ‘nieuwe’ typologieën van de negentiende eeuw zoals schoolgebouwen, universiteiten, musea, gevangenissen, rechtbanken, schouwburgen, administratiegebouwen enz.¹⁷ Deze aandacht voor nieuw gebouwde instituties verhult

10 B. Bodinier en E. Teyssier, *L'événement le plus important de la Révolution. La vente des biens nationaux (1789-1867) en France et dans les territoires annexés* (Parijs 2000).

11 H. Houtman de Smedt, ‘Symbolische leegverkoop of monopoliespel?’, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 14 (1997) 108-122.

12 Antoine, ‘La vente des biens nationaux’.

13 Bodinier en Teyssier, *L'événement le plus important*, 415.

14 I. Bertels en B. Tritsmans, ‘Stad en architectuur. Recente evoluties in het historisch onderzoek naar stedelijke architectuur in het negentiende-eeuwse België’, *Stadsgeschiedenis* 5 (2011) 93-106.

15 C. Loir, *Bruxelles néoclassique. Mutation d'un espace urbain 1775-1840* (Brussel 2009) 162-164.

16 H. Stynen, *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België, 1835-1940* (Brussel 1998).

17 Bijvoorbeeld: M. Buyle (red.), *Architectuur van Belgische hospitalen*. M & L cahier 10 (Brussel 2005); B. Mihail,

echter dat herbestemming aanvankelijk een zeer belangrijke rol speelde in de facilitering van de nieuwe instellingen.

‘De Herverkavelde Stad’

Het onderzoeksproject ‘De Herverkavelde Stad, stedelijke transformaties en erfgoedwording na de secularisatie van de kloosters in België vanaf 1773 tot 1860’ bestudeert het lot van de gebouwen en terreinen van de opgeheven kloosterorden in België (voormalige Zuidelijke Nederlanden) in de periode 1773-1860. Twee doelstellingen, die beide nieuw licht beogen te werpen op stedelijk beleid in de liberale eerste helft van de negentiende eeuw, staan in dit project centraal.

De eerste doelstelling betreft, zoals hierboven reeds aangestipt, de mechanismen van de materiële en visuele stedelijke transformatie. Nadat de kloostercomplexen aan het einde van de achttiende eeuw door de kloosterlingen verlaten werden, gingen ze in een gewijzigde context een nieuwe toekomst tegemoet. Afhankelijk van de publieke of private ontwikkelaar van het terrein waren er verschillende scenario’s mogelijk. Tal van ensembles werden hergebruikt voor de nieuwe instituties van de lekenstaat zoals rechtbanken, kazernes, scholen, ziekenhuizen, weeshuizen, gevangenissen en dergelijke. Vele andere werden door particulieren getransformeerd voor industrie of huisvesting. In het geval van sloop werden ze vervangen door nieuw stedelijk weefsel; van private huisvestingsprojecten en nieuwe publieke ruimte (straten, parken en pleinen) tot prestigieuze gebouwen voor de nieuwe elite (theater, botanische tuin). Het speculatieve karakter van de investeringen zorgde ervoor dat de goederen van hand tot hand gingen. De voortgaande recyclage resulteerde in een proces van degradatie dat dikwijls eindigde met sloop. Het kwam vaak voor dat gebouwen verschillende keren van eigenaar veranderden, meermaals gerecycleerd werden om uiteindelijk toch gesloopt te worden. Dit onderzoeksproject tracht de grote verscheidenheid aan scenario’s te categoriseren en te verklaren. In hoeverre speelde de morfologie en staat van de kloostercomplexen een rol in de ontwikkeling? Waren bij de functionele en ruimtelijke (re)organisatie enkel pragmatische aspecten van belang of moest deze ook overeenstemmen met neo-classicistische archetypen?¹⁸ Was de keuze voor een locatie toevallig of het resultaat van een specifieke stedelijke strategie? Werd de keuze mede bepaald door de bestaande stedelijke ruimte, zoals de ligging van het klooster ten opzichte van de wegen, waterwegen of het centrum? En in hoeverre speelde de lokale bestuurlijke organisatie een rol in de herbestemming van de kloosterterreinen?

De tweede doelstelling van het onderzoeksproject is om de afbraak van de kloosters te plaatsen in de toenmalige discussie omtrent monumentenzorg en ‘vandalisme’. De abdijen, kerken en kloostergebouwen, die vandaag de dag met veel zorg worden behouden, genoten aan het einde van de achttiende eeuw geen enkele vorm van wettelijke bescherming. Private investeerders sloopten dikwijls de in hun handen gekomen kloosters, om met de verkoop van bouwmaterialen alvast een deel van hun verwervingskos-

Het militair erfgoed. Brussels hoofdstedelijk gewest. Stad van Kunst en Geschiedenis 10 (Brussel 2010); I. Bertels, ‘Een slecht gesteld schoolvertrek maakt de goede inrigting van het Schoolonderwijs onmogelijk ... De Dienst voor werken en de Antwerpse stedelijke gebouwen voor lager onderwijs, 1815-1880’, *Bijdragen aan de Geschiedenis* 87 (2004) 401-437; A. Van Loo (red.), *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden* (Antwerpen 2003); Fr. Dierkens-Aubry en J. Vandenbreeden, *Le XIXe siècle en Belgique. Architecture et intérieurs* (Brussel 1994).

¹⁸ J.N.L. Durand, *Précis des leçons d’architecture données à l’école royale polytechnique* (Parijs 1802).

ten terug te winnen.¹⁹ Het primaat van een dergelijke pragmatische en economische rationaliteit heeft zonder twijfel in zeer veel gevallen het vaak droevige lot van de kloosters bepaald. Het is evenwel moeilijk voor te stellen dat de sloop van de kloosters in een atmosfeer van totale onverschilligheid verliep. De gebouwen waren niet alleen generaties lang beeldbepalend geweest voor de straat, wijk of zelfs de hele stad, maar bekleedden ook een spirituele en maatschappelijke functie. Een jaar na het Concordaat van 1801, verdedigde Chateaubriand in *Génie du christianisme* de civiliserende kracht, de kunst en het erfgoed van het christendom.²⁰ Met de oprichting van de Koninklijke Commissie voor Monumenten in 1835, kende België in navolging van Frankrijk al zeer vroeg een institutioneel initiatief om monumenten te beschermen.²¹ Vanaf dat moment werden die kloosters, die de voorgaande periode van grote sloop hadden overleefd, in toenemende mate gezien in het licht van hun monumentale waarde. Welke rol speelden deze kloosters in eventuele debatten binnen de Koninklijke Commissie voor Monumenten? Wanneer en op welke wijze wordt het argument ‘monumentenzorg’ gebruikt in de correspondentie van gemeentelijke diensten of gemeenteraden? Welk verhaal vertellen literatuur, reisgidsen en eigentijdse beschouwingen over de kloosters? Welke rol speelden de religieuze orden en instituten in het katholieke *réveil* en de (vroege) discussies rond herwaardering van de gotische bouwstijl?

Een unieke combinatie van historische factoren maakt dat de Belgische steden zich bij uitstek lenen voor een systematisch onderzoek naar de geseculariseerde kloosters. In de Zuidelijke Nederlanden was in de eerste plaats een sterke dichtheid aan steden waarin de religieuze orden zich vanaf de middeleeuwen hadden gevestigd. In tegenstelling tot de Republiek der Verenigde Nederlanden waar vanaf 1580 kloosters geseculariseerd werden, versterkte de contrareformatie de aanwezigheid van kloosters in de Zuidelijke Nederlanden. De opeenvolgende overheersing van de Oostenrijkers (1713-1792/1794), de Fransen (1792/1794-1815) en de Nederlanders (1815-1830) biedt bovendien een historische context die uniek is in Europa, en reikt een interessante mogelijkheid aan om de impact van regimewisselingen op het stedelijk beleid te onderzoeken. België stond voorts aan de wieg van de industriële revolutie op het Europese continent waardoor de regio in korte tijd uitgroeide tot één van de meest verstedelijkte gebieden. Deze dynamiek manifesteerde zich grotendeels binnen de stadscentra omdat militaire en juridische restricties tot ca. 1860 uitbreidingen buiten de middeleeuwse omwallingen verhinderden.²² Ten slotte waren in België het begrip ‘vandalisme’ en de daaraan gekoppelde erfgoedwording in vergelijking met andere Europese landen vroeg aanwezig en nauw verweven met de ontwikkeling van een nieuwe nationale identiteit.²³

Het onderzoek spitst zich toe op de drie casussteden Brussel, Antwerpen en Brugge. Deze steden kunnen bogen op een rijk religieus verleden en beschikten rond 1773 over respectievelijk 24, 35 en 35 kloosters, abdijen en begijnhoven.²⁴ Als administratieve

19 Bodinier en Teyssier, *L'événement le plus important*.

20 Fr.-R. de Chateaubriand, *Génie du christianisme* (Parijs 1802).

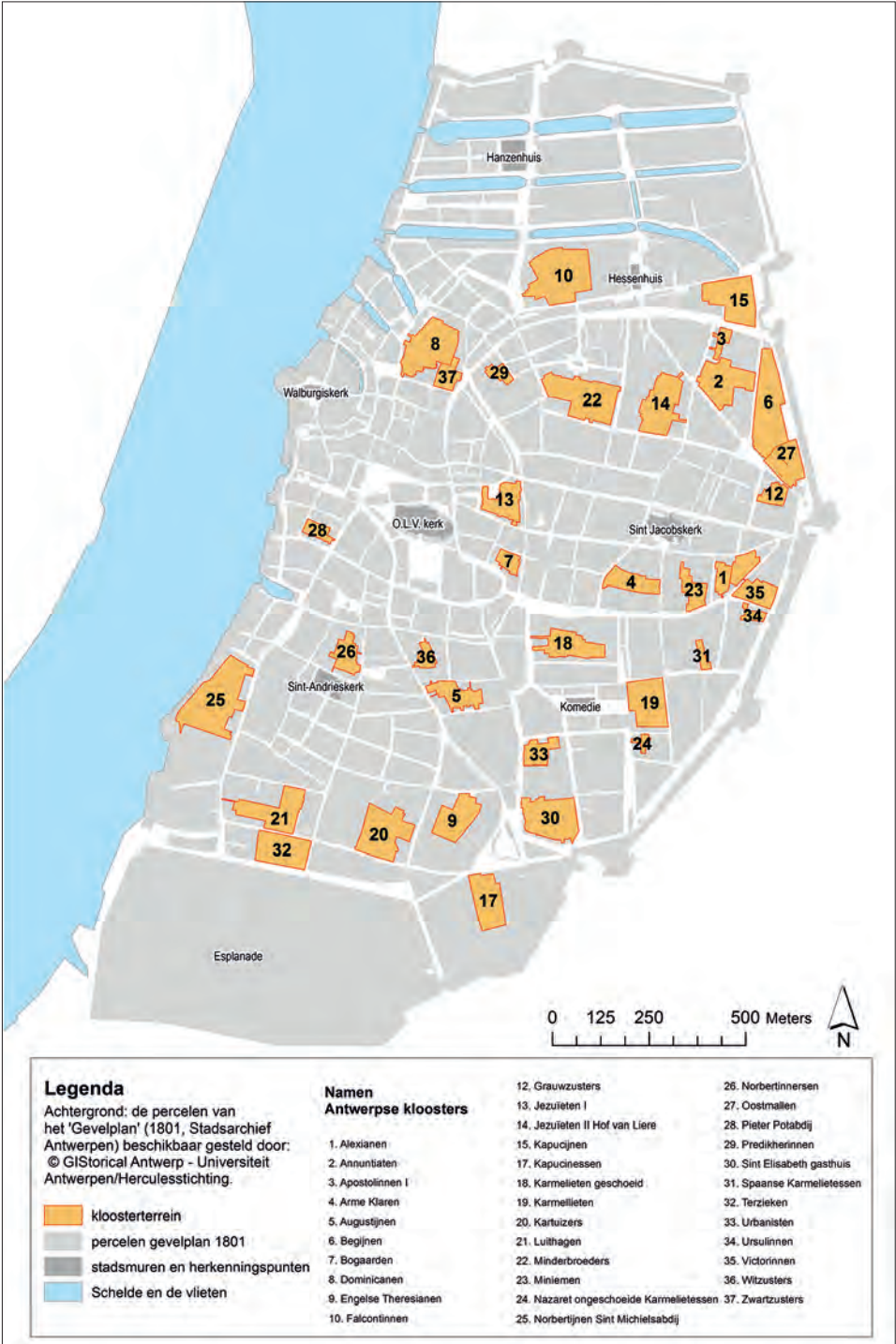
21 Stynen, *De onvoltooid verleden tijd*, 13-71.

22 Y. Segers, ‘Een omstreden verbruiksbelasting. De stedelijke octrooien in België (1799-1860)’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 30 (2000) 325-369.

23 Stynen, *De onvoltooid verleden tijd*, 73-117.

24 V. Vermandel, E. Weyns, St. Van Bocxlaer en Th. Coomans, ‘Kaartenreeks. Repertorium, chronologie en lokaliseren van kerken, kloosters en kapellen in het Brussels hoofdstedelijk gewest’, *Erfgoed Brussel* 13 (2015) 35-

Stadsplattegrond van Antwerpen eind achttiende eeuw, met de locatie van alle kloosters (RK, © GISHistorical Antwerp – Universiteit Antwerpen/Herculesstichting).

centra van de nationale (Brussel) en departementale hoofdsteden en brandpunten van ontwikkelingen in het economische, politieke en culturele leven vormen ze interessante casussen. Het was juist in deze steden waar industriële en infrastructurele ontwikkeling alsook nieuwe stadsverfraaiingsprogramma's voor een hoge stedelijk dynamiek zorgden (Antwerpen en Brussel) dat ideeën rond monumentenzorg het eerste voet aan de grond kregen.²⁵ De keuze voor deze casussteden is mede gebaseerd op de ontsluiting van de archivalische bronnen. Uiteraard komen ook de industriesteden Gent en Luik, alsook Mechelen en Leuven, twee steden met bijzonder belangrijke religieuze aanwezigheid, in aanmerking voor de studie, maar deze zullen bij een uitbreiding van het onderzoek betrokken worden.

Voormalige kloosters en stedelijke metamorfose: zeven scenario's

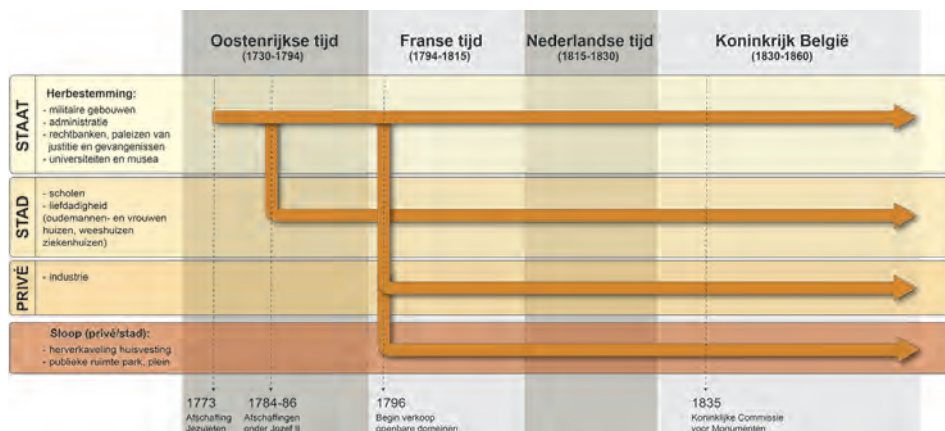
Wat was het lot van de kloosterterreinen in Belgische steden? De voorbeelden in de literatuur geven een indruk van mogelijke ontwikkelingstrajecten, maar zoals reeds aangehaald is een poging om deze met elkaar in verband te brengen nog nauwelijks ondernomen.²⁶ De matrix is een eerste poging om tot een meer gestructureerde duiding van het herbestemmingsfenomeen te komen. Horizontaal staan de staat, de stad en particulieren als de belangrijkste promotoren, alsook de nieuwe functies die met de voormalige kloosters geassocieerd kunnen worden. Uiteraard worden deze categorieën in de loop van het onderzoek verfijnd naar de betrokken stedelijke of landelijke instellingen, private ondernemers en investeringsmaatschappijen en dergelijke. Verticaal is een tijdslijn weergegeven die de verander(en)de context in de opeenvolgende regimes suggereert. Zeven herbestemmingsscenario's van voormalige kloosters kunnen worden gedefinieerd, soms gecombineerd in tijd en ruimte, soms opeenvolgend. Hieronder zullen deze scenario's worden toegelicht, die een indruk bieden van de grote diversiteit aan functionele en materiële transformaties van de kloosterterreinen.

Scenario één: militaire herbestemming door de staat. Door de constante aanwezigheid van het leger in de steden ten gevolge van de gespannen geopolitieke situatie in een groot deel van de onderzoeksperiode, was de ingebruikname van de voormalige kloosters door militairen een veelvoorkomende herbestemming. Naast functies als kazernes – die de druk op de lokale burgerij in verband met de inkwartiering van soldaten verminderde – herbergden voormalige kloosters ook andere aan het leger gerelateerde functies, zoals arsenalen, militaire hospitalen, bakkerijen, stallen en salpetermagazijnen. Kazernementen in Brussel zijn illustratief voor het belang van kloosters in de facilitering van het leger: de vier grote kazernes van de hoofdstad waren, vanaf de Oostenrijkse periode tot 1852, met uitzondering van het oude kasteel van Ansillon, on-

47. M. Ryckaert, *Brugge* (Brussel 1991) 179-205; G. Bedeer en L. Janssens, *Antwerpen, 1200-1800. Steden in Beeld 1* (Brussel 1993) 58-70.

25. Zie voor Brugge: L. Van Biervliet, 'Leven en werk van W.H. James Weale, een Engels kunsthistoricus in Vlaanderen in de 19de eeuw', *Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten* 55 (1991) 1-243.

26. Voor andere steden, zie onder meer: J. Dambruyne e.a., *Een stad in opbouw. 2: Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913* (Tielt 1992); H. De Nijn, 'Ontwikkelingen in het Mechelse stadsbeeld, 1750-1850. Bijdrage tot de studie van ruimtelijke ordening', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 14 (1997) 142-170; M. Ryckaert, *Brugge. Historische stedenatlas van België* (Brussel 1991); F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (Antwerpen 1933-1949) passim; G. Bedeer en L. Janssens, *Antwerpen, 1200-1800* (Brussel 1993).

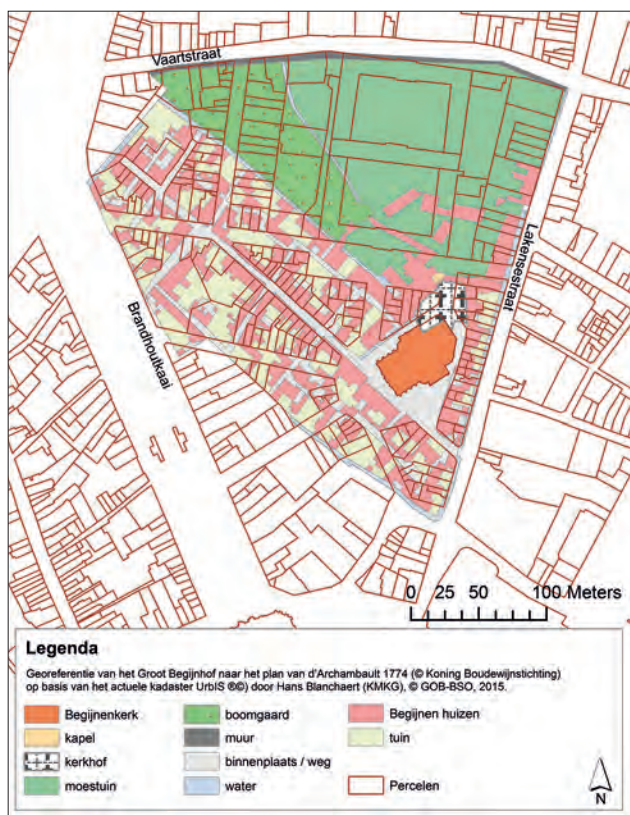
Scenario's voor herbestemming/sloop van stedelijke kloosters (RK).

dergebracht in kloosters van de annuntiaten, de lorreinen en Sint-Elisabeth.²⁷ Hoewel reeds in de late jaren 1820 plannen werden gemaakt voor een nieuw militair kwartier, verlieten de soldaten de kloosters pas met de bouw van het Klein Kasteeltje in 1852. Vermeldenswaardig is dat in de Franse decreten die het kazernement in Brussel regelden, nergens sprake is van de bouw van nieuwe kazernes.²⁸ Stadsarchieven in Parijs en Den Haag, bewaren plannen van militaire architecten voor de herinrichting van kloosters en de bouw van moderne kazernes op voormalige kloosterterreinen. Dit is op zich een specifiek onderwerp binnen het algemene onderzoek.

Scenario twee: rechtbank, gevangenis en andere nieuwe staatsinstellingen. De staat werd ook verantwoordelijk voor nieuwe instituties, zoals administraties, rechtbanken, gevangensissen, universiteiten en departementale musea. Voor de huisvesting van deze nieuwe diensten werd opnieuw volop gebruik gemaakt van afgeschafte kloosters. In Brussel werd in 1812 de kerk van de jezuïeten afgebroken, waarmee de barokke pronkgevel en toren uit de skyline van de hoofdstad verdwenen. Een publieke ruimte, het Gerechtsplein, werd op de plaats van de kerk aangelegd terwijl de klooster- en collegegebouwen als justitiepaleis werden herbestemd. Aan de pleinkant werd een nieuwe neoclassicistische tempelgevel gebouwd. In Gent bouwde de Belgische staat in de jaren 1836-1846 een nieuw gerechtshof op de gronden van het voormalige recollettenklooster in het hart van de stad. Ook universiteitsgebouwen werden op kloostersites opgetrokken. In Gent werd de in 1773 afgeschafte jezuïetenkerk aan de Voldersstraat in 1800 gesloopt en in 1819-1826 vervangen door de neoclassicistische aula van de door koning Willem I opgerichte universiteit. Deze prestigieuze staatsopdrachten geven duidelijk weer hoe de metamorfose van de stad zich door de vier opeenvolgende politieke regimes ontwikkelde. Het nieuwe rechtsstelsel had ook behoefte aan gevangensissen en penitentiaire inrichtingen. Kloosters konden tijdelijk als gevangenis dienen,

²⁷ Cl. Sorgeloos, 'De staat van het kazernement te Brussel in 1848 en de bouw van het Klein Kasteeltje', *Gemeentekrediet van België* (1981) 37-52.

²⁸ Frans decreet, gepubliceerd in oktober 1796.

Het gebied van het oude begijnhof in Brussel (naar d'Archambault 1774), maakte bijna volledig plaats voor nieuwe stedelijke verkaveling. De voormalige moestuin gaf plaats aan het 'rationele' gebouw van het Grootgodshuis in 1824-1827 (H. Blanchaert en RK).

maar snel werden moderne gevangenissen op kloostersites opgetrokken.²⁹ Zo werd in 1811 het Karmelietenklooster in Brussel met de grond gelijk gemaakt en de 'Prison des Petits Carmes' gebouwd volgens de rationele ontwerpprincipes van de Franse architect Jean Nicolas Louis Durand.

Scenario drie: stadsinstellingen voor onderwijs en gezondheidszorg. Indien de staat niet geïnteresseerd was, gingen de voormalige kloosters vaak naar de stad die nood had aan gebouwen omwille van haar nieuwe verantwoordelijkheden inzake onderwijs en gezondheidszorg. Als gevolg van de secularisatie van de kloosters moest de overheid de liefdadigheid en het onderwijs op zich overnemen. De afschaffing van de jezuïeten in 1773 was een eerste stap geweest naar een modern openbaar onderwijs en de stichting van de Theresiaanse colleges in 1777.³⁰ In 1794 werden zelfs deze colleges samen met alle andere klooster- en religieuze scholen vervangen door een nieuw onderwijssysteem.³¹ Ook het stedelijk kunstenonderwijs werd in voormalige kloosters gevestigd.

²⁹ M. Foucault, *Surveiller et punir* (Parijs 1975).

³⁰ Deze nieuwe colleges vestigden zich soms in de gebouwen van de afgeschafte jezuïeten, zoals bijvoorbeeld het atheneum van Namen: L.Fr. Genicot en Th. Coomans, 'Les bâtiments des Jésuites à Namur aux XVIIe et XVIIIe siècles', in: *Les Jésuites à Namur, 1608-1773. Mélanges publiés à l'occasion des anniversaires Ignatiens* (Namen 1991) 99-173.

³¹ A. Sluys, *L'enseignement en Belgique sous le régime français* (Brussel 1898).

Zo verhuisde de Academie voor Schone Kunsten van Antwerpen naar het voormalige minderbroedersklooster waarvan de pandgangen werden bewaard; in 1839-1843 werd op de site van de gesloopte kerk een tentoonstellingsgebouw opgetrokken.³²

Tot het einde van het Ancien Régime was het merendeel van de ziekenhuizen, weeshuizen, oude mannen- en vrouwenhuizen immers in handen van religieuze ordes. Deze massale overname en stichting van de openbare bijstand verplichtte de overheid om bestaande gebouwen te gebruiken. Het is pas een of twee generaties later dat de sector op een rationalistische manier geherstructureerd werd en nieuwe gebouwen optrok. In dat opzicht is het meest opmerkelijk gebouw in België het Grootgodshuis van Brussel. Dit neoclassicistisch ensemble met twee rechthoekige binnenplaatsen en symmetrische vleugels weerspiegelt het rationeel ontwerp van de Franse architect Durand. De bouw werd in 1824-1827 door de stad Brussel gefinancierd door de verkaveling van het oude begijnhof. Zo ontstond een nieuwe, rationele en moderne wijk in het hart van de hoofdstad waarvan het neoclassicistische godshuis en de barokke begijnhofkerk de kern vormen.³³

Scenario vier: verkaveling door stad en private partijen. Speculatieve ondernemingen veroorzaakten de sloop van veel kloostergebouwen.³⁴ De stad investeerde in nieuwe publieke ruimtes en particulieren trokken nieuwe huizen op volgens de stedelijke bouwvoorschriften. Dit paste in de politiek van de stad om door verbeteringen in het wegenpatroon een betere mobiliteit teweeg te brengen en de stad te verfraaien. Nieuwe straten werden door de kloosters getrokken en de terreinen aan weerskanten in percelen verdeeld en verkocht. De particulieren, vaak georganiseerd in immobiëlenmaatschappijen, kochten de terreinen op en konden in speculatieve ondernemingen woningen langs de nieuw aangelegde straten bouwen. Behalve de reeds vermelde begijnhofwijk in Brussel, zijn de voorbeelden talrijk. De aanleg van de Sint-Paulusstraat doorheen het vroegere klooster van de Dominicanen in Antwerpen is een ander bekend voorbeeld.

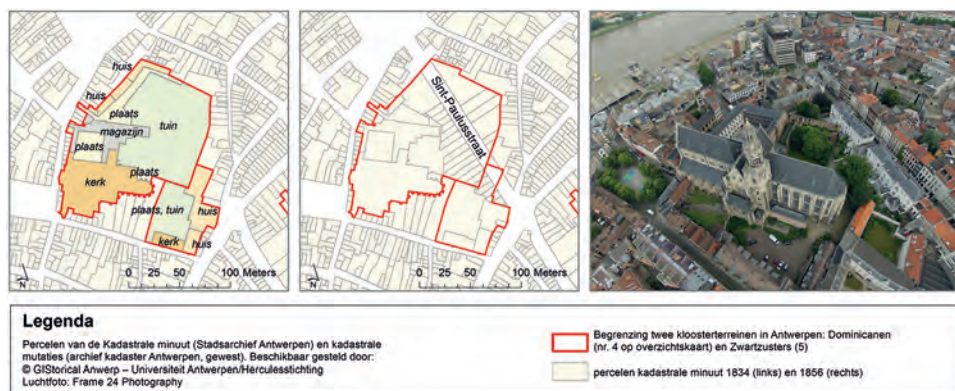
Scenario vijf: vroege industrie en privéinvestering. Als een klooster openbaar werd verkocht, kon het een industriële herbestemming krijgen. De historicus Antoine stelt dat zich met het vrijkomen van de kloosterterreinen, voor Brusselse industriëlen een kans voordeed om zich een gunstige positie in de historische stad te verwerven.³⁵ De industriële ondernemingen waren toen nog dermate kleinschalig dat de voormalige kloosters volstonden. In 1783 werden in de kerk van het Antwerpse klooster van de Kartuziers aan de Sint-Rochusstraat, een van de nutteloze contemplatieve kloosters door Jozef II opgeheven, 23 slijpmolens van de diamantslijper Maarten Cuylits geplaatst. Na een kortstondige terugkeer van de Kartuziers (1793-1794) werd het terrein in de Franse tijd als nationaal goed verkocht en kwam het opnieuw in handen van een

32 M. Manderyck, 'De Academie voor Schone Kunsten in het voormalig minderbroedersklooster', *M&L. Monumenten en Landschappen* 22: 2 (2003) 40-41.

33 D. Coeckelberghs, P. Loze e.a., *Un ensemble néo-classique à Bruxelles. Le Grand Hospice et le quartier du Béguinage* (Luik 1983); Loir, *Bruxelles néoclassique*, 205-211.

34 De sloop van kloostergebouwen als een daad van doelbewuste symbolische afrekening met de instellingen van het Ancien Régime, schijnt wat dit betreft slechts een zeer kleine rol te spelen. Bodinier en Teyssier, *L'événement le plus important*, 405-422.

35 Antoine, 'La vente des biens nationaux'.

De in jaren 1850 door het terrein van het Dominicanenklooster getrokken Sint-Paulusstraat te Antwerpen (© GISHistorical Antwerp – Universiteit Antwerpen/Herculesstichting, Frame 24 Photography, RK).

industrieel: J.M. Smets begon er in 1802 een suikerraffinaderij, waarvoor hij de kapel in vijf verdiepingen liet opdelen ten behoeve van werkruimten en stapelplaatsen. Het voor de fabriek onbruikbare pandhof werd geleidelijk afgebroken en kon de vrijgekomen ruimte later dienst doen voor de bouw tussen 1854 en 1859 van de stervormige gevangenis naar het ontwerp van architect Joseph Dumont. In tegenstelling tot de herinrichting van kloosters door de overheid, bestaat er weinig iconografisch materiaal van het industriële gebruik van kloosters rond 1800. Daarom is de dwarsdoorsnede van het voormalige kartuizerklooster in Gent een zeldzame bron: het laat zien hoe de binnenruimte van de kapel in vier niveaus werd verdeeld voor de *mule jennies* van de katoenspinnerij van textielbaron Lieven Bauwens.³⁶ Uit andere voorbeelden weten we dat het aanbrengen van verdiepingen in de kapellen een vaak gebruikte methode was. De vergroting van de oppervlakte bedrijfs- of opslagruimte maakte een efficiënter en rendabeler gebruik van de hoge kloosterkerken mogelijk.

Scenario zes: terugkeer van geestelijken. Uitzonderlijk zijn de kloostergemeenschappen die de woelige jaren van de secularisatie overleefden en erin slaagden om hun voormalige kloostergebouwen en hun erfgoed te recupereren. In dat opzicht zijn het Engels Kloosters in Brugge en de Parkabdij in Heverlee, met hun materiële en functionele continuïteit, zeer merkwaardige gevallen. Het gebeurde vaker dat andere religieuze instituten voormalige stedelijke kloosters konden aanschaffen en hun nieuwe apostolaat ontwikkelden in oude gebouwen. Ook al hadden deze nieuwe religieuze instituten weinig te maken met de identiteit van de kloostergemeenschap uit het Ancien Régime, zij vonden het belangrijk om symbolisch de religieuze traditie van een site, in het bijzonder van een kapel, over te nemen als een soort van legitimering van hun aanwezigheid. In dat opzicht biedt Antwerpen enkele interessante casussen. Het in 1796 afgeschafte begijnhof werd in 1830 hersteld, en de kerk, die was afgebroken toen de Fransen van het hof was gesloopt toen het hof door de Fransen de site als kazerne

³⁶ M. De Waele, 'In handen van ambitieuze ondernemers: de abdij als fabriek 1798-1833/1850', in: J. Decavele e.a. (red.), *De Oude Abdij van Drongen. Elf eeuwen geschiedenis* (Drongen/Leuven 2006) 288-301.

De kapel van het Kartuizerklooster in Gent werd opgedeeld om de bedrijfsruimte voor een katoenspinnerij te vergroten, circa 1800 (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief).

gebruikten, werd heropgebouwd.³⁷ Het klooster van de witzusters in de Kammenstraat werd door Jozef II geseculariseerd en diende tot 1856 onder andere als kazerne en stapelplaats toen het Sint-Vincentius a Paulogenootschap, een typisch nieuw instituut van het *réveil*, van het kloostercomplex en de Magdalenakapel haar Antwerpse huis maakte.³⁸ De zusters kapucinessen konden zich in 1834 vestigen in een deel van het voormalige kartuizerklooster terwijl op het andere deel van de kartuis in 1854-1859 een moderne gevangenis werd gebouwd. Hetzelfde fenomeen vond plaats in de voormalige abdijen buiten de steden. Zo werden bijvoorbeeld de norbertijnenabdij in Drongen eerst een textielfabriek en vanaf 1837 een jezuïetenhuis, en de cisterciënzinnenabdij van La Ramée werd in 1903, na meer dan een eeuw lang een landhuis en boerderij geweest te zijn, een klooster van de zusters van het Heilig Hart.³⁹

³⁷ P. Hermant, *Van 'Béguinage d'opéra comique' tot 'Authentiek begijnhof'. Analyse van de 20ste-eeuwse restauraties en derestauraties in Antwerpen* (Masterthesis in de ingenieurswetenschappen: architectuur, KU Leuven, juni 2013).

³⁸ Th. Coomans, 'De architectuurgeschiedenis van de Antwerpse Magdalenakapel en het witzustersklooster', in: J. De Volder e.a., *Het Huis van Sant' Egidio. Kammenstraat 51. Zeven eeuwen een hart voor de armen in Antwerpen* (Tielt 2015; ter perse).

³⁹ Decavele e.a. (red.), *De Oude Abdij van Drongen*, 271-421; Th. Coomans (red.), *La Ramée. Abbaye cistercienne en Brabant wallon* (Brussel 2002) 133-178.

Scenario zeven: voormalige kloosterkerken worden parochiekerken. Enkele kloosterkerken werden van de sloophamer gered omdat zij kort na het Concordaat van 1801 tot parochiekerk werden verheven. In tegenstelling tot het zesde scenario en de herinwijding van privékapellen door nieuwe religieuze instituten, waren parochiekerken voor de openbare eredienst bestemd. Ze bleven het eigendom van de stad, vielen voortaan onder de verantwoordelijkheid van een kerkfabriek, en hun onderhoud en restauratie konden op overheidsgeld rekenen. Dit scenario deed zich voor in het geval van twee van de monumentaalste kloosterkerken in Antwerpen, namelijk de barokke Sint-Ignatiuskerk (voortaan Sint-Carolus Borromeuskerk) van de jezuïeten, en de laatgotische Sint-Pauluskerk van de dominicanen, ter vervanging van de oude parochiekerk van Sint-Walburgis die in 1817 werd gesloopt. In Brussel werd de kloosterkerk van de arme klaren overgenomen door de parochie van Sint-Gorik waarvan de kerk in 1797 gesloopt was om een plein aan te leggen. Ook de monumentale Sint-Jan-Baptistkerk van het Brusselse beginnhof, werd na de afschaffing een parochiekerk. In de Nederlandse tijd schonk koning Willem I het klooster van de annuntiaten in Antwerpen dat toen nog in bezit was van de staat, aan de Protestantse gemeenschap. Hiervoor werd de kerk, heden bekend als 'Brabantsche Olijfberg', aangepast voor de protestantse eredienst.

ReGIStratie van de transformatie

Om greep te krijgen op de complexe ontwikkeling in tijd en ruimte van de in totaal circa 90 kloosters die in Brussel, Antwerpen en Brugge systematisch in kaart zullen worden gebracht, wordt momenteel een historisch geografisch informatiesysteem (GIS) aangelegd.⁴⁰ Een historisch GIS maakt het niet alleen mogelijk om op het meest gedetailleerde niveau van gebouwen en percelen veranderingen te analyseren (microniveau), maar ook om uit te zoomen en deze veranderingen te bezien in de context van hun ligging in het stedelijke weefsel (meso- en macroniveau). De ontwikkelingstrajecten van de kloosters maakten deel uit van een complexe stedelijke dynamiek die met behulp van historisch GIS – waarin ook netwerken van infrastructuur, centra van handel of bestuur en ruimtelijke ontwikkelingen – bij de analyse kan worden betrokken. Deze werkwijze zal resulteren in verschillende series van thematische kaarten die specifieke aspecten en perioden van het herbestemmingsfenomeen belichten en door een uniform gebruik van kleuren, symbolen en schaalvoering geschikt zijn voor een comparatieve analyse.

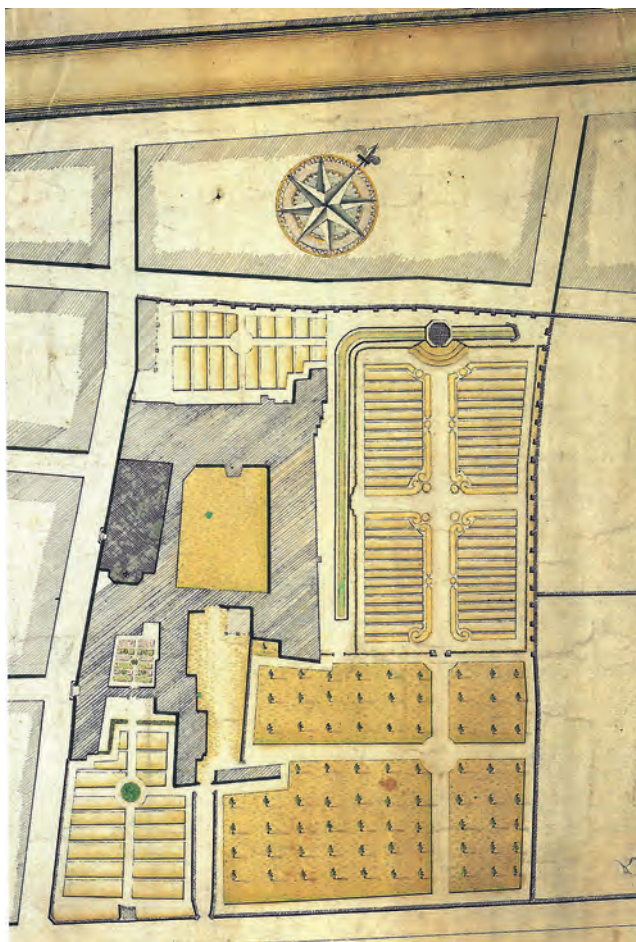
Bij het samenstellen van het historisch GIS zal dankbaar gebruik gemaakt worden van de grote hoeveelheid uit deze periode overgeleverde gedetailleerde en betrouwbare kaarten. In de context van de toegenomen vraag naar een rechtvaardige en objectieve registratie van onroerend goed, maakte de cartografie vanaf het einde van de achttiende eeuw een opmerkelijke ontwikkeling door.⁴¹ Enerzijds betreft het de specifieke plattegronden van de kloosters die werden vervaardigd ten tijden van hun opheffing, en

⁴⁰ Het project werkt samen met reeds bestaande initiatieven op het gebied van historisch GIS: GISTorical (Antwerpen, ontwikkeld door het Centrum voor Stadsgeschiedenis, <https://www.uantwerpen.be/en/projects/gistorical-antwerp/>), Kaart en Huis (Brugge, www.kaartenhuis.be).

⁴¹ D. Van de Vijver, 'La ville en chantier. L'espace urbain sécularisé et la 'nouvelle place', 1780-1830', in: *La place publique urbaine du Moyen Âge à nos jours* (Arras 2007) 225-234, 229.

Plattegrond van het Brugse Spermalieklooster aan de Snaggaardstraat, vervaardigd door K. Everaert en J.F. Van Sieleghem in 1778 (M. Ryckaert, Brugge (Brussel 1991) 201).

anderzijds betreft het generieke kaarten, waarvan voornamelijk het modern kadaster (vanaf 1811) en de daarop voortbouwende kaarten, zoals die van Philippe-Christian Popp (1842-1879), zeer waardevolle bronnen vormen.

Om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van de materiële en visuele transformatie beoogt het project een breed scala van bronnen in het onderzoek te betrekken. Het betreft archivalische bronnen van instellingen die omwille van de opheffing waren opgericht,⁴² en van instellingen die verantwoordelijk waren voor het beheer en de ontwikkeling van de stedelijke of nationale bezittingen.⁴³ Aanvullend zullen iconografische bronnen zoals schilderijen, tekeningen, etsen, en foto's worden geraadpleegd. Tot slot vormen de gebouwen zelf, soms aangevuld door archeologische opgravingsverslagen, een onmisbare materiële bron.

⁴² Bijvoorbeeld de archieven van de 'Caisse de Religion' en de 'Jointe de la Suppression des Jésuites' in het Rijksarchief in Brussel.

⁴³ Bijvoorbeeld de 'Jointe des Administrations et Affaires de Subsidies' (Oostenrijkse tijd), het 'Conseil des Bâtiments civils' (Franse tijd) en de 'Waterstaat/ Publieke Werken' (Nederlandse tijd).

Brussel, de kapel van het Brigittinnenklooster is meer dan twee eeuwen herbestemd en kan vandaag als voorbeeld dienen in een veranderende context (foto THOC 2013).

Conclusie

Tussen 1699 en 1800 stond langs de Brugse Katelijnestraat een klooster van kapucinessen dat in 1796 als openbaar domein werd verkocht en met de grond gelijk maakt.⁴⁴ In 1845 werd het terrein bebouwd met een nieuw klooster en een neogotische kapel voor de redemptoristinnen, beter bekend als ‘rode nonnen’. In 2006 werden de gebouwen verkocht en konden ze op de valreep van de sloop gered worden door actief verzet van de bevolking.⁴⁵ Thans is het als studentenhuis herbestemd en is de kloostertuin een publieke tuin geworden. Niet enkel het negentiende-eeuwse ensemble van de rode nonnen, maar ook een verder teruggaande kloostergeschiedenis, is behouden. De achtergrond van de beslissing uit 1796 om het kapucinessenklooster te slopen roept vele vragen op. Waarom werd het zoals vele andere kloosters niet herbestemd? Wat gebeurde op het terrein in de jaren tussen 1800 en 1845? Is het braak liggen van een kloosterterrein na sloop een kenmerkend scenario voor het weinig dynamische negentiende-eeuwse Brugge, een stad waar bijzonder veel oude kloosters en zelfs de kathedraal werden gesloopt? Gebeurde de sloop zonder enige protest van de bevolking, ook al bestond er toen geen monumentenwet?

⁴⁴ Ryckaert, *Brugge*, 193-194.

⁴⁵ ‘Massaal protest tegen sloop Brugs klooster Rode Nonnen’, *ArcheoNet* (30 augustus 2009), <http://www.archeonet.be/?p=7970> (12 januari 2015).

Het afbreken van een klooster en de ontwikkeling van een nieuw kloosterterrein op dezelfde plaats, zoals aan de Katelijnestraat in Brugge, is slechts één van de vele scenario's die zich aan het einde van de achttiende eeuw konden voltrekken. Met de hierboven gedefinieerde zeven scenario's is een eerste indruk gegeven van de diversiteit aan ontwikkelingstrajecten en hun gevolgen voor het stedelijke weefsel, die in het onderzoek zullen worden uitgewerkt. Naast particuliere herbestemming en sloop voor herverkaveling, vormen herbestemmingen door de staat en de stad niet te onderschatten categorieën.

De herbestemming van kloosters door de staats- en stedelijke overheden hing samen met de stichting van de moderne staat: direct na de confiscatie van religieuze bezittingen immers, stond de oprichting en reorganisatie van vele overheidsinstellingen op stapel. Waar anders dan in dezelfde kloosters, gezien ook de slechte financiële situatie van de staatskas, konden de nieuwe instituties het snelste worden ondergebracht? Zo stichtte de staat kazernes, rechtbanken en universiteiten. Indien de staat niet geïnteresseerd was, richtte de stad de kloosters in als ziekenhuizen, weeshuizen en scholen. Met de economische groei, de politieke stabiliteit van de Belgische staat vanaf 1830, en architectonische ontwikkelingen werden echter de overheidsinstellingen steeds meer ondergebracht in nieuwe rationele bouwwerken. Hiermee kwam de toekomst van de voormalige kloostergebouwen, die evenwel steeds meer als waardevolle monumenten werden beschouwd, opnieuw ter discussie te staan.

Dat kloosters als expressie van religie voor de inrichting van de ruimte, architectuur en identiteit van de historische steden in de Lage Landen van groot belang waren en zijn, zal door weinig historici worden betwist. Het is des te opmerkelijker dat de laat achttiende-eeuwse secularisering, die een metamorfose van het stadslandschap in gang zette, nauwelijks onderwerp was van een diepgravend stadshistorisch onderzoek; temeer omdat verschillende overheidsarchieven een bijzonder gevarieerde en rijke documentatie van deze transformatie bieden. Door een grondige inventarisatie en kritische bevraging van deze bronnen, gecombineerd met een visualisering en ruimtelijke analyse in een historisch GIS, wordt verwacht dat 'De Herverkavelde Stad' een inzicht zal geven op dit onderschatte proces in de geschiedenis van Belgische steden.